

STANISŁAW PASZKOWSKI

PROBLEMY PRZEKAZYWANIA INDYWIDUALNYCH GOSPODARSTW ROLNYCH W RAMACH SYSTEMU EMERYTALNEGO ROLNIKÓW

1. UWAGI WSTĘPNE

Sektor indywidualny posiada największy udział w strukturze własnościowej polskiego rolnictwa, w znacznej mierze decyduje zatem o poziomie wyżywienia całego społeczeństwa. Od dłuższego czasu występowały w nim jednak negatywne procesy, powodujące niską jego produktywność, trudności w jego unowocześnianiu oraz rekonstrukcji technicznej¹. Najbardziej dokuczliwymi zjawiskami były: starzenie się ludności rolniczej², wzrost liczby gospodarstw bez następców³, dwuzawodowość⁴, feminizacja zawodu rolniczego⁵ i niski poziom wykształcenia rolników⁶. Wymienione czynniki dotyczyły zjawisk strukturalnych rolnictwa indywidualnego i powodowały niską produktywność tego sektora.

Od początku lat sześćdziesiątych poszukiwano sposobu eliminowania gospodarstw nieefektywnie gospodarujących. W latach 1962⁷, 1968⁸, 1974⁹ Sejm uchwalił ustawy rentowe, których zadaniem było z jednej

¹ Z. Grochowski, *Problem kojarzenia wzrostu produkcji z socjalistyczną przebudową rolnictwa*, w: *Społeczno-ekonomiczne problemy rozwoju wsi i rolnictwa w Polsce*, pod red. A. Wosia, Warszawa 1978, s. 76.

² M. Ignar, A. Lutyk, *Problemy socjalne ludzi starych na wsi*, *Wiś Współczesna* 1980, nr 3, s. 36.

³ E. Gorzelak, *Polityka agrarna PRL*, Warszawa 1980, s. 136.

⁴ W. Padowicz, *Zatrudnienie w rolnictwie polskim — bariery i dylematy*, *Wiś Współczesna* 1982, nr 12, s. 37.

⁵ C. Farkowski, *Zróżnicowanie produktywności gospodarstw indywidualnych w Polsce*, Warszawa 1973.

⁶ A. Wyderko, *Poziom wykształcenia ogólnego i przygotowania zawodowego rolników*, *Zaopatrzenie Emerytalne Rolników* 1981, nr 4, s. 32.

⁷ Ustawa z 28 VI 1962 r. o przejmowaniu nieruchomości rolnych w zagospodarowanie lub na własność państwa oraz o zaopatrzeniu emerytalnym właścicieli tych nieruchomości i ich rodzin; Dz.U. 1968, nr 38, poz. 166.

⁸ Ustawa z 24 I 1968 r. o rentach i innych świadczeniach dla rolników przekazujących nieruchomości rolne na własność państwa; Dz.U. 1968, nr 3, poz. 14.

⁹ Ustawa z 29 V 1974 r. o przekazywaniu gospodarstw rolnych na własność państwa za rentę i spłaty pieniężne; Dz.U. 1974, nr 21, poz. 118.

strony zabezpieczenie warunków życia rolnikom, którzy zdali gospodarstwa na rzecz Skarbu Państwa, a z drugiej przejmowanie gruntów i kierowanie ich do rolnictwa uspołecznionego. W kolejnych aktach prawnych można było obserwować coraz większy nacisk w zastosowanych rozwiązaniach na uczynienie z nich narzędzi uspołeczniania gospodarki rolnej. Takie nastawienie nie przyczyniło się do usunięcia problemów produkcyjnych i strukturalnych rolnictwa, co więcej — negatywne procesy z czasem nawarstwiały się, a najliczniejsza grupa społeczno-zawodowa, jaką są rolnicy indywidualni, pozostawała bez prawa do zaopatrzenia emerytalnego. Dlatego z początkiem lat siedemdziesiątych przystąpiono do opracowywania systemu ubezpieczenia społecznego rolników. Efektem tych prac była ustawa o zaopatrzeniu emerytalnym oraz innych świadczeniach dla rolników i ich rodzin¹⁰.

W preambule tego aktu prawnego zapisano kilka zadań, określanych jako cele. Były to: zapewnienie rolnikom zabezpieczenia emerytalnego na starość lub rentownego na wypadek inwalidztwa, zwiększenie produkcji rolnej oraz jej sprzedaży jednostkom gospodarki uspołecznionej, przebudowa struktury indywidualnych gospodarstw rolnych i unowocześnienie metod ich gospodarowania oraz stworzenie warunków do uspołecznienia rolnictwa.

Cele te miały być realizowane poprzez wprowadzenie do ustawy odpowiednio skonstruowanych przepisów. Cel socjalny miał być wypełniany przez przyznanie rolnikom prawa do szerokiej gamy świadczeń. Cel produkcyjny bezpośrednio miał być realizowany poprzez uzależnienie wysokości otrzymywanych emerytur i rent od wartości produktów rolnych sprzedanych jednostkom gospodarki uspołecznionej. Cel strukturalno-ustrojowy natomiast miał być realizowany poprzez wprowadzenie wymogu przekazywania gospodarstwa następcy lub państwu, jako jednego z warunków nabycia prawa do emerytury lub renty, oraz zastosowanie licznych preferencji dla rolników, którzy przekazywali gospodarstwa państwu.

Głównym sposobem realizacji większości postawionych przed ustawą celów było zapewnienie pełnego przekazywania gospodarstw następcom lub państwu z chwilą spełnienia przez rolników warunków do otrzymanie emerytury lub renty inwalidzkiej. Tak jednak nie było. Badania oraz dane Zakładu Ubezpieczeń Społecznych wskazywały bowiem, że znaczna liczba gospodarstw indywidualnych prowadzona była w dalszym ciągu przez rolników w podeszłym wieku. Według tego ostatniego źródła było tych gospodarstw około 44%¹¹. Obserwacje te stanowiły duże zaskoczenie, szczególnie zaś, jeżeli weźmie się pod uwagę ogromne nadzieje zwią-

¹⁰ Dz.U. 1977, nr 32, poz. 140.

¹¹ Szacunku tego dokonano na podstawie *Informacji Zakładu Ubezpieczeń Społecznych o realizacji zaopatrzenia emerytalnego rolników*, danych GUS, zamieszczonych w *Roczniku Statystycznym* 1982.

zane z omawianym aktem prawnym na rozwiązanie trapiących rolnictwo indywidualne problemów, kampanię propagandową oraz informacyjną przed i po uchwaleniu przez Sejm ustawy, a także badania socjologiczne nad akceptacją rozwiązań zawartych w ustawie¹² i prawne, dotyczące jej konstrukcji oraz powiązań z systemem prawa polskiego¹³. Biorąc więc pod uwagę ten ostatni fakt, a także przygotowanie nowelizacji ustawy emerytalnej, powstała konieczność rozpoznania braku zainteresowania rolników zdaniem gospodarstw następcom lub państwu.

Celem badań było zatem określenie skali zjawiska prowadzenia gospodarstw rolnych przez rolników w wieku emerytalnym, przyczyn nieprzekazywania tych gospodarstw w ramach systemu emerytalnego oraz niektórych czynników warunkujących starzenie się ludności rolniczej i nieprzekazywania gospodarstw rolnych na rzecz następców lub państwa, a także uzyskanie odpowiedzi na pytanie, jakimi cechami charakteryzują się gospodarstwa prowadzone przez rolników w wieku emerytalnym oraz jaki wpływ na rolnictwo i poziom produkcji sprzedanej wywiera znaczny udział gospodarstw prowadzonych przez rolników w wieku poprodukcyjnym.

2. CHARAKTERYSTYKA MATERIAŁÓW ŹRÓDŁOWYCH

Metodologia badań przeobrażeń struktur społecznych nie jest jednoznacznie traktowana we współczesnych metodach statystyki społeczno-ekonomicznej. Wydaje się nie podlegać dyskusji, że stosowanie metody reprezentacyjnej w klasycznej postaci nie zawsze przynosi rezultaty, ze względu na rozliczne trudności związane z opracowaniem tzw. operatu losowania. Nie zawsze jest bowiem możliwym dla podmiotu badawczego dysponowanie wyczerpującymi materiałami dla przygotowania w sposób poprawny próby losowej. Okoliczności te powodują, że badacz zmuszony jest korzystać z metod i technik opartych na szacunku niekwalifikowanym, wśród których można wyróżnić metodę monograficzną. Metoda ta w polskiej praktyce została powszechnie uznana jako najbardziej właściwa dla opisu zjawisk przeobrażeń społecznych¹⁴. Okoliczności te skłoniły badającego do wykorzystania jej jako podstawowego narzędzia do analizy zagadnień związanych z przekazywaniem gospodarstw.

¹² Problemy te badali: A. Lutyk, *Wnioski z badań opinii o funkcjonowaniu systemu emerytalnego dla rolników indywidualnych*, *Wiś i Rolnictwo* 1981, nr 2, s. 173; T. Czwojdrak, S. Paszkowski, B. Malingowski, J. Nowak, *Opinie rolników o emeryturach i innych świadczeniach*, *Roczniki Socjologii Wsi* 1980, nr 17, s. 145.

¹³ Na szczególną uwagę zasługuje praca A. Bierć, *Zaopatrzenie emerytalne rolników indywidualnych w PRL*, Wrocław 1979.

¹⁴ Z. T. Wierzbicki, *Monografie wiejskich społeczności lokalnych w Polsce*, *Roczniki Socjologii Wsi* 1976, nr 13, s. 85.

Przyjęta procedura badacza opierała się na dotychczasowych doświadczeniach monografii lokalnych społeczności i sprowadziła się do problemowej monografii z problemem quasi-wiodącym¹⁵. W badaniach wykorzystano dobór warstwowy wielostopniowy.

Analizę przeprowadzono w 4 makroregionach, które włączono do badań mając na względzie poziom kultury rolnej i intensywność produkcji rolniczej. Wyodrębniono typ rolnictwa o wysokiej kulturze rolnej i wysokiej intensywności produkcji rolniczej — makroregion środkowo-zachodni, typ rolnictwa o niskim poziomie kultury rolnej i średniej intensywności gospodarowania — makroregiony północny i południowo-zachodni, oraz typ rolnictwa o niskim poziomie kultury rolnej i niskiej intensywności produkcji — makroregion środkowy.

W rezultacie przyjętej metody badanie zostało zlokalizowane na terenie 18 województw, z terenu których wybrano w sposób celowy 36 gmin typu rolniczego, eliminując gminy wysoko uprzemysłowione i zurbanizowane. Spośród 38 233 gospodarstw indywidualnych znajdujących się w tych gminach w analizie uwzględniono tylko gospodarstwa prowadzone przez rolników w wieku emerytalnym, tj. mężczyzn w wieku powyżej 65 lat i kobiety powyżej 60 lat. Łącznie do badań włączono 3361 gospodarstw. Ze względu na trudności w identyfikacji badaniami nie objęto gospodarstw kierowanych przez rolników o nadwyreżonym zdrowiu, kwalifikujących się do uzyskania I lub II grupy inwalidztwa.

Abstrahując od właściwości metody monograficznej, wydaje się, że poddana badaniom zbiorowość jest reprezentatywna dla typów gospodarstw i makroregionów. Do badań włączono bowiem gminy charakteryzujące typy rolnictwa oraz został spełniony warunek zróżnicowania analizowanych obiektów badawczych. Jest kwestią dyskusyjną, jak dalece można uogólniać prawidłowości zaobserwowane podczas badań na zbiorowość gospodarstw indywidualnych w całym kraju.

Liczbę gospodarstw nie przekazanych, przyczyny ich nieprzekazywania oraz poziom analizowanych cech ustalono według stanu na dzień 31 grudnia 1981 r. Wywiady z rolnikami przeprowadzono zaś w pierwszym kwartale 1982 r.

Badania polegały na ustaleniu powodu, dla którego rolnicy w podeszłym wieku prowadzili swoje gospodarstwa, oraz takich cech charakteryzujących te gospodarstwa, jak: rozmiary produkcji, powierzchnia użytków rolnych, produkcja sprzedana, a także takich cech rolników, jak: wiek, udział kobiet oraz emerytów i rencistów.

Listę przyczyn, dla których rolnicy prowadzili swoje gospodarstwa po przekroczeniu wieku emerytalnego, ustalano w badaniach pilotażowych, przeprowadzonych w województwie poznańskim w 1981 r. W tym

¹⁵ Ibidem.

przypadku podczas wywiadów rolnikom zadawano pytania otwarte. Właściwe zaś badania przeprowadzono przy pomocy wywiadu kwestionariuszowego z pytaniami standaryzowanymi.

Badania pilotażowe wykazały, że przyczyn prowadzenia gospodarstw rolnych przez rolników w podeszłym wieku nie należy upatrywać tylko w wadach konstrukcji systemu emerytalnego, gdyż uwarunkowane są one także innymi czynnikami. Analizując listę wskazywanych powodów można było wyodrębnić przyczyny dotyczące: funkcjonowania gospodarki narodowej, gospodarstwa rolnego, rodziny rolnika, samego rolnika oraz ustawy. Podzielono je na dwie grupy — na dotyczącą gospodarstw z następcami oraz bez następców — i po odpowiednim uszeregowaniu zamieszczono w kwestionariuszu ankietowym.

Zastosowana technika wywiadu kwestionariuszowego pozwoliła na usunięcie obciążeń materiału badawczego z tytułu niezrozumienia pytań przez respondentów. Ponadto dzięki niej uzyskano bardzo wysoki (96%) stopień ankietyzacji włączonych do badań rolników. Z obserwacji wypadli tylko rolnicy nie zamieszkujący na danym terenie lub obłożnie chorzy. Praktycznie nie zdarzały się odmowy udzielenia wywiadu. Wydaje się więc, biorąc pod uwagę brak drażliwości poruszanego w badaniach problemu, jak i sam fakt przeprowadzania badań przez osoby nieznanne, a pochodzące z instytucji naukowej, że uzyskane materiały do badań są wiarygodne. Do wysunięcia powyższego stwierdzenia upoważnia też fakt weryfikacji uzyskanych od rolników danych w urzędach gmin, która to czynność generalnie potwierdzała prawdziwość otrzymanych od rolników informacji.

W analizie posłużono się także informacjami z urzędów gmin, banków spółdzielczych i wojewódzkich urzędów statystycznych, odnoszących się do badanych gmin, a dotyczących: powierzchni i liczby gospodarstw indywidualnych, struktury własnościowej w rolnictwie, produkcji sprzedanej, jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej, liczby i powierzchni gospodarstw przekazanych. Dokumentami, z których zaczerpnięto te informacje, były: „rejstry gospodarstw indywidualnych”, „informacje o wartości sprzedaży produktów rolnych jednostkom gospodarki społecznej”, „plany społeczno-gospodarcze gmin”.

Analiza zgromadzonego materiału polegała na pogrupowaniu zebranych podczas wywiadów z rolnikami informacji według przyczyny nieprzekazania gospodarstwa oraz jego powierzchni. Opierając się na danych Banku Gospodarki Żywnościowej przyjęto przedziały klasowe: 0,5-2 ha, 2-5 ha, 5-10 ha oraz powyżej 10 ha. Następnie ustalono wskaźniki natężenia i struktury badanych cech oraz dokonano porównania wielkości tych cech z wielkościami tych cech występujących w gminach. Ze względu na brak danych w urzędach badanych gmin nie można było dokonać zestawień: średniego wieku rolników, udziału kobiet oraz emerytów i rencistów wśród prowadzących gospodarstwa.

3. SYSTEM EMERYTALNY A PRZEKAZYWANIE GOSPODARSTW ROLNYCH

Na terenie badanych gmin odnotowano 3489 gospodarstw kwalifikujących się do przekazania oraz 4461 gospodarstw zdanych na rzecz następców lub Skarbu Państwa. Łączna liczba 7950 gospodarstw przekazanych i nie przekazanych wskazywała na potencjalne możliwości oddziaływania ustawy emerytalnej. Gospodarstwa te stanowiły 20,8% ogólnej liczby gospodarstw indywidualnych w analizowanych gminach. W tej liczbie było 9,1% gospodarstw kwalifikujących się do przekazania następcom lub państwu. Badania potwierdziły więc występowanie poważnego problemu w rolnictwie indywidualnym, jakim jest starzenie się ludności rolniczej. O wymianie pokoleń rolników na mocy rozwiązań zawartych w ustawie o zaopatrzeniu emerytalnym rolników informuje dodatkowo stosunek liczbowy gospodarstw przekazanych do nie przekazanych. Kształtował się on w granicach od 0,1 do 3,8.

Gminy, w których występowało dużo gospodarstw prowadzonych przez rolników w wieku emerytalnym, cechowały się mniejszą produkcją sprzedaną, mniejszym przeciętnym obszarem gospodarstw, niskim udziałem sektora indywidualnego w strukturze własności, a także gorszą jakością gleb. Natomiast gminy, w których było mało gospodarstw przekazanych i nie przekazanych, charakteryzowały się znacznie wyższą sprzedażą produktów rolnych, większą średnią powierzchnią gospodarstw, lepszymi warunkami glebowymi oraz wyższym udziałem sektora indywidualnego w ogólnym obszarze gruntów rolnych. Można więc wyciągnąć wniosek, że gorsze warunki gospodarowania oraz niższe efekty produkcyjne szły w parze ze starzeniem się ludności rolniczej.

Jeżeli natomiast chodzi o stosunek liczbowy gospodarstw przekazanych do wszystkich gospodarstw indywidualnych w gminach, wskazujący na skalę oddziaływania ustawy na wymianę pokoleń w rolnictwie, to więcej gospodarstw przekazano w gminach o większej ich powierzchni i większym udziale sektora uspołecznionego w strukturze władania gruntami. Duży zatem udział sektora uspołecznionego sprzyjał wymianie pokoleń, gospodarstwa jednak częściej były przekazywane państwu. Wyższa natomiast produkcja rolnicza, a co za tym idzie — dobre wyposażenie techniczne gospodarstw oraz posiadanie znacznych zasobów siły roboczej, nie stanowiły okoliczności sprzyjającej przekazywaniu gospodarstw na rzecz następców.

Można też wskazać, że system bardziej oddziaływał na rolnictwo indywidualne na Ziemiach Zachodnich i Północnych, czego przyczyną było zamieszkiwanie na tych terenach repatriantów, którzy jeszcze nie „wrosli” kulturowo w Ziemię, na której osiedli.

Przeciętna powierzchnia gospodarstw nie przekazanych wynosiła 7,2 ha i była o 4,4% większa niż we wszystkich gospodarstwach z terenu badanych gmin i o 17,6% niższa niż w gospodarstwach przekazywanych.

Tabela 1

Charakterystyka gospodarstw nie przekazanych

Lp.	Badane cechy	Grupa powierzchni (w ha)				Razem
		0,5-2	2-5	5-10	pow. 10	
1	Liczba gospodarstw	809	744	986	822	3361
2	Struktura gospodarstw	24,1	22,1	29,3	24,5	100,0
3	Powierzchnia gospodarstwa w ha	1,4	3,6	7,5	15,7	7,2
4	Struktura powierzchni gospodarstw	4,6	11,1	30,7	53,7	100,0
5	Produkcja towarowa w tys. zł					
	a) na 1 ha użytków rolnych	18,3	20,0	25,5	30,7	27,4
	b) na 1 gospodarstwo	25,1	71,6	191,5	482,6	196,1
6	Struktura produkcji towarowej	3,1	8,1	28,7	60,1	100,0
7	Odsetek gospodarstw nie sprzedających produktów rolnych	42,3	22,3	8,2	1,5	17,9
8	Struktura gospodarstw nie sprzedających produktów j.g.u.	56,9	27,6	13,5	2,0	100,0
9	Wiek prowadzącego gospodarstwo	69	68	68	69	68
10	Odsetek kobiet wśród prowadzących gospodarstwa	31,8	24,1	15,3	12,5	20,5
11	Struktura gospodarstw prowadzonych przez kobiety	37,3	25,9	21,9	14,9	100,0
12	Struktura gospodarstw prowadzonych przez mężczyzn	20,7	21,2	31,3	26,9	100,0
13	Odsetek emerytów i rencistów wśród prowadzących gospodarstwa	19,9	12,6	4,6	0,2	9,0
14	Struktura gospodarstw prowadzonych przez emerytów i rencistów	53,3	31,1	14,9	0,7	100,0

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wywiadów przeprowadzonych z rolnikami

Produkcja sprzedana zaś była niższa w przeliczeniu na 1 ha o 9,0% i na 1 gospodarstwo o 4,1% od jej przeciętnego poziomu we wszystkich gospodarstwach w gminach. Odchylenia ujemne od jej średniej wysokości w tych gospodarstwach w znacznej części gmin były jednak bardzo duże, bowiem sięgały aż 64,5%. Sprzedaż produktów rolnych w przeliczeniu na 1 ha powierzchni wzrastała wraz z obszarem gospodarstw nie przekazanych (tab. 1). We wszystkich gospodarstwach indywidualnych natomiast produkcja towarowa obniżała się wraz ze wzrostem powierzchni. Zaobserwowane zjawisko zostało spowodowane dwoma przyczynami. Pierwsza sprowadzała się do starań rolników prowadzących gospodarstwa obszarowo większe do uzyskania wyższej produkcji sprzedanej w celu otrzymania wyższych emerytur lub rent po zdaniu gospodarstw. Druga zaś dotyczyła nieprzekazywania przez rolników następcom gospodarstw wysoko produkcyjnych, o większej powierzchni.

W badanych gminach 16,8% gospodarstw nie przekazanych nie sprzedawało produktów rolnych jednostkom gospodarki uspołecznionej lub

sprzedawało je w minimalnych ilościach (do 15 tys. zł rocznie). Ich liczba nie była więc znacząco większa niż we wszystkich gospodarstwach indywidualnych (o 3,4%).

Zaobserwowano natomiast wśród gospodarstw nie przekazanych zróżnicowane proporcje pomiędzy gospodarstwami nietowarowymi a wszystkimi gospodarstwami w poszczególnych gminach. W tych z nich, które cechowały się wysoką kulturą rolną, gospodarstw nietowarowych było mniej wśród gospodarstw nie przekazanych. W gminach tych gospodarstwa prowadzone przez rolników w podeszłym wieku posiadały następców. Odnotowano też gminy o równie wysokiej produkcji rolniczej, w których gospodarstwa nietowarowe występowały bardzo licznie. Było ich od 4 do 7 razy więcej niż we wszystkich gospodarstwach z terenu tych gmin. Tłumaczyć to zjawisko należy częstym występowaniem gospodarstw nie przekazanych w tych gminach.

Na terenie badanych gmin gospodarstwa prowadzone przez kobiety stanowiły 20,5%. Ich liczba w strukturze obszarowej zmniejszała się wraz ze wzrostem powierzchni. Były to gospodarstwa dysponujące mniejszymi zasobami siły roboczej.

Przeciętny wiek rolników w wyróżnionej grupie wynosił 68 lat, przewyższał więc o 3 lata wiek uprawniający do przechodzenia na emeryturę, w konsekwencji powodując niższy poziom produkcji sprzedanej w gospodarstwach nie przekazanych. Należy zaznaczyć, że zbliżonym wiekiem charakteryzowali się też rolnicy, którzy przekazali swoje gospodarstwa w ramach systemu emerytalnego¹⁶.

Udział emerytów i rencistów otrzymujących świadczenia z tytułu pracy w rolnictwie wśród rolników prowadzących gospodarstwa w wieku poprodukcyjnym wynosił 9,0%. Prowadzili oni gospodarstwa o niewielkim obszarze, które największe znaczenie miały w mniejszych grupach obszarowych.

4. PRZYCZYNY NIEPRZEKAZYWANIA GOSPODARSTW

W grupie gospodarstw nie posiadających następców występowało 23,7% gospodarstw nie przekazanych, prawie co czwarte więc gospodarstwo tego typu nie miało następcy. Największą liczbę takich gospodarstw odnotowano w przedziale powierzchni 0,5 — 2 ha. W następnych grupach obszarowych ich liczba wyraźnie malała (tab. 2). Zjawisko to wskazuje na występowanie w większym stopniu problemu braku następców w gospodarstwach małoobszarowych.

¹⁶ Wiek ten wynosił 67 lat; S. Paszkowski, *Emerytury i renty rolnicze w Polsce*, Poznań 1985 (praca doktorska — maszynopis w Bibliotece Głównej AR w Poznaniu).

Tabela 2

Charakterystyka gospodarstw nie przekazanych nie posiadających następców

Lp.	Badane cechy	Grupy obszarowe (w ha)				Razem
		0,5-2	2-5	5-10	pow. 10	
1	Liczba gospodarstw	251	237	196	113	797
2	Struktura gospodarstw	31,5	29,7	24,6	14,2	100,0
3	Udział w liczbie gospodarstw nie przekazanych	31,1	31,8	19,8	13,7	23,7
4	Powierzchnia gospodarstwa w ha	1,3	3,5	7,5	15,4	5,5
5	Struktura powierzchni gospodarstw	7,5	18,9	23,7	39,9	100,0
6	Udział powierzchni w powierzchni gospodarstw nie przekazanych	29,9	33,0	19,8	13,5	19,1
7	Produkcja towarowa w tys. zł					
	a) na 1 ha użytków rolnych	22,7	18,7	23,0	24,8	22,8
	b) na 1 gospodarstwo	29,5	65,2	172,4	382,2	125,2
8	Struktura produkcji towarowej	7,4	15,5	33,8	43,3	100,0
9	Udział produkcji towarowej w produkcji towarowej gosp. nie przekazanych	36,5	28,9	17,9	10,9	15,2
10	Odsetek gospodarstw nie sprzedających produktów rolnych	47,2	21,9	11,2	1,8	24,5
11	Struktura gospodarstw nie sprzedających produktów rolnych	40,5	26,7	11,3	1,0	100,0
12	Udział gosp. nie sprzedających prod. rolnych w liczbie gosp. nie sprzedających prod. rolnych i nie przekazanych	34,8	31,2	27,1	16,6	32,4
13	Wiek prowadzącego gospodarstwo	69	68	68	69	68
14	Odsetek kobiet wśród prowadzących	31,1	22,8	14,8	11,5	21,8
15	Struktura gosp. prow. przez kobiety	44,8	31,0	16,7	7,5	100,0
16	Struktura gosp. prow. przez mężczyzn	27,8	29,4	26,8	16,1	100,0
17	Udział kobiet w ogólnej liczbie kobiet prow. gosp.	30,3	30,1	19,2	12,6	25,2
18	Udział mężczyzn w ogólnej liczbie mężczyzn prow. gosp.	31,3	32,3	20,0	13,9	23,3
19	Odsetek emerytów i rencistów wśród prow. gosp.	35,1	20,3	13,7	0,8	20,6
20	Struktura gosp. prow. przez emerytów i rencistów	53,7	29,3	16,5	0,5	100,0
21	Udział gosp. prow. przez emerytów i rencistów w ogólnej liczbie gosp. nie przekazanych	54,6	51,3	60,0	0,0	54,2

Gospodarstwa nie posiadające następców cechowały się niską produkcją sprzedaną oraz małym obszarem. Pierwsza z tych cech była niższa o 16,8% niż w gospodarstwach nie przekazanych oraz o 24,2% mniejsza niż we wszystkich gospodarstwach z terenu badanych gmin. Produktywność tych gospodarstw po obniżeniu się w przedziale 0,5 — 2 ha, w następnych grupach obszarowych tylko w niewielkim stopniu wzrastała. Mimo tego udział produkcji sprzedanej w strukturze tej produkcji stopniowo się zwiększał i w ostatnim przedziale powierzchni był ponad 6 razy większy niż w pierwszym.

W omawianej grupie znaczna liczba gospodarstw nie sprzedawała produktów rolnych jednostkom gospodarki społecznej, z tym jednak, że występowały one głównie w przedziale 0,5 — 2 ha. Ogólnie jednak produkcja rolnicza wytwarzana w blisko połowie tych gospodarstw przeznaczana była na samozaopatrzenie rodziny rolnika w produkty żywnościowe.

Gospodarstwa nie posiadające następców były o 23,6% mniejsze niż wszystkie gospodarstwa nie przekazane. Biorąc pod uwagę ich niską produktywność, powodowało to zmniejszenie potencjalnych możliwości produkcyjnych wszystkich gospodarstw indywidualnych.

Podobne prawidłowości odnotowano także w przypadku udziałów kobiet oraz udziałów emerytów i rencistów wśród prowadzących gospodarstwa. Szczególnie duży odsetek emerytów i rencistów wśród prowadzących występował w gospodarstwach o powierzchni 0,5 — 5 ha. Świadczy to o tym, że rolnicy posiadający dodatkowe źródła dochodu (emerytura, renta) prowadzili głównie gospodarstwa małoobszarowe.

Wśród trzech przyczyn zaobserwowanych w pierwszej grupie największe znaczenie posiadał motyw prowadzenia gospodarstw przez rolników do końca ich życia. Wyrażał on z jednej strony silne „przywiązanie” rolników do ziemi, a z drugiej tragizm sytuacji tych ludzi, którzy po kilkudziesięciu latach pracy w rolnictwie nie mieli komu przekazać gospodarstw. Powód ten wskazało 10,9% respondentów, co stanowi 46,0% ankietowanych bez następców. Najczęściej przyczynę tę wymieniali rolnicy posiadający gospodarstwa o powierzchni 0,5 — 2 ha (tab. 3).

Gospodarstwa rolników, którzy podali ten powód, charakteryzowały się najwyższą produkcją sprzedaną w przeliczeniu na 1 gospodarstwo i 1 ha powierzchni w grupie respondentów bez następców. Była ona jednak o 18,0% niższa niż we wszystkich gospodarstwach z terenu badanych gmin. Produktywność zaś tych gospodarstw regularnie wzrastała wraz ze wzrostem powierzchni.

Średni areal omawianych gospodarstw był mniejszy o 14,7% od obszaru wszystkich gospodarstw z terenu badanych gmin i nie odbiegał zbyt od powierzchni gospodarstw bez następców. Pozostałe cechy natomiast przyjęły wartości zbliżone do przeciętnych w grupie gospodarstw bez następców.

Tabela 3

Charakterystyka gospodarstw bez następców, z których rolnicy wyrazili chęć prowadzenia gospodarstwa aż do śmierci

Lp.	Badane cechy	Grupy obszarowe (w ha)				Razem
		0,5 - 2	2 - 5	5 - 10	pow. 10	
1	Liczba gospodarstw	96	115	92	62	365
2	Struktura gospodarstw	26,3	31,5	25,2	17,0	100,0
3	Udział w liczbie gospodarstw nie przekazanych	11,9	15,5	9,3	7,5	10,9
4	Powierzchnia gospodarstwa w ha	1,2	3,4	7,4	15,0	5,8
5	Struktura powierzchni gospodarstw	5,7	18,4	32,2	43,7	100,0
6	Udział powierzchni analiz. gosp. w powierzchni gosp. nie przekazanych	10,9	14,6	9,2	7,2	9,8
7	Produkcja towarowa w tys. zł					
	a) na 1 ha użytków rolnych	16,8	23,4	24,5	26,5	24,7
	b) na 1 gospodarstwo	21,1	79,3	181,5	396,9	143,7
8	Struktura produkcji towarowej	3,9	17,4	31,8	46,9	100,0
9	Udział prod. towarowej w prod. towarowej gosp. nie przekazanych	10,0	17,1	8,8	6,2	8,0
10	Odsetek gospodarstw nie sprzedających produktów rolnych	52,1	20,9	10,9	1,6	23,3
11	Struktura gospodarstw nie sprzedających produktów rolnych	58,8	28,2	11,8	1,2	100,0
12	Udział gosp. nie sprzedających produktów rolnych w liczbie gosp. nie sprzedających produktów rolnych i nie przekazanych	14,6	14,5	12,3	8,3	14,1
13	Wiek prowadzącego gospodarstwo	69	68	68	70	69
14	Odsetek kobiet wśród prowadzących	35,4	24,3	10,9	11,3	21,6
15	Struktura gosp. prowadz. przez kobiety	43,0	35,4	12,7	8,9	100,0
16	Struktura gosp. prowadz. przez mężczyzn	21,7	30,4	28,7	19,2	100,0
17	Udział kobiet w ogólnej liczbie kobiet prowadz. gosp.	13,2	15,6	6,6	6,8	11,4
18	Udział mężczyzn w ogólnej liczbie mężczyzn prowadz. gosp.	11,2	15,0	9,8	7,6	10,7
19	Odsetek emerytów i rencistów wśród prowadz. gosp.	20,8	2,6	1,1	—	6,6
20	Struktura gosp. prowadz. przez emerytów i rencistów	83,3	12,5	4,2	—	100,0
21	Udział gosp. prowadz. przez emerytów i rencistów w ogólnej liczbie gospodarstw nie przekazanych	12,4	3,4	2,2	—	7,9

Drugą z kolei przyczyną powodującą nieprzekazywanie gospodarstw w grupie gospodarstw bez następców były zbyt niskie świadczenia emerytalno-rentowe przewidziane w ustawie. Dotyczyła ona prawie co trzeciego gospodarstwa w tej części zbiorowości. Cechowały się one produkcją sprzedaną niższą o blisko 25% i powierzchnią zbliżoną do przeciętnej we wszystkich gospodarstwach nie przekazanych. Była ona jednak największą w grupie gospodarstw bez następców. Na uwagę zasługuje też bardzo wysoki poziom produkcji sprzedanej w przedziale powierzchni 0,5 — 2 ha. Rolnicy prowadzący te gospodarstwa uzyskiwali stosunkowo wysokie przychody, dlatego przewidziane ustawą kwoty emerytur i rent uznawali za niewystarczające. W analizowanej podgrupie odnotowano niewielki odsetek emerytów i rencistów oraz wysoki udział kobiet wśród prowadzących gospodarstwa.

Pozostałe gospodarstwa bez następców były prowadzone przez rolników, którzy otrzymywali świadczenia emerytalno-rentowe z tytułu pracy w zawodach pozarolniczych. Były to więc gospodarstwa o mieszanym źródle dochodu. Stanowiły one 22,0% gospodarstw nie posiadających następców, a ich liczba zmniejszała się wraz ze wzrostem powierzchni. Wykazywały zatem one analogiczną tendencję, jak gospodarstwa chłopsko-robotnicze¹⁷. Rolnicy podający ten powód nie byli zainteresowani wzrostem sprzedaży produktów w jednostkach gospodarki uspołecznionej, o czym może świadczyć niska produkcja sprzedana we wszystkich przedziałach obszarowych. Na 1 ha powierzchni była ona niższa o 45,5% od występującej we wszystkich gospodarstwach w badanych gminach. Powierzchnia tych gospodarstw była jedną z najmniejszych wśród wszystkich gospodarstw nie przekazanych i stanowiła tylko 55,9% ich wielkości.

Cechą charakterystyczną tych gospodarstw był bardzo duży odsetek emerytów i rencistów oraz wysoki udział kobiet wśród prowadzących. Ponadto gospodarstwa te charakteryzowały się bardzo słabymi wskaźnikami ekonomicznymi, a rolnicy je prowadzący traktowali je jako działki przyzagrodowe.

Drugi kompleks przyczyn dotyczył gospodarstw, w których potencjalnie występowali następcy. Stanowiły one 76,3% gospodarstw prowadzonych przez rolników w wieku emerytalnym i zajmowały 81,9% powierzchni wszystkich gospodarstw nie przekazanych (tab. 4). Rolnicy, z którymi przeprowadzono wywiady, wymienili 11 przyczyn ich nieprzekazywania, z których najważniejszymi były: chęć dalszego prowadzenia gospodarstwa oraz niskie świadczenia zagwarantowane w ustawie emerytalnej. Najmniejsze zaś znaczenie miały powody dotyczące pobierania

¹⁷ S. Szemberg, *Gospodarstwa o różnych źródłach dochodu*, Zagadnienia Ekonomiki Rolnej 1984, nr 2, s. 26.

Tabela 4

Charakterystyka gospodarstw nie przekazanych posiadających następców

Lp.	Badane cechy	Grupy obszarowe (w ha)				Razem
		0 5 - 2	2 - 5	5 - 10	pow. 10	
1	Liczba gospodarstw	558	507	790	709	2 564
2	Struktura gospodarstw	21,8	19,8	30,8	27,7	100,0
3	Udział w liczbie gospodarstw nie przekazanych	69,0	68,1	80,1	86,3	76,3
4	Powierzchnia gospodarstwa w ha	1,4	3,6	7,5	15,8	7,7
5	Struktura powierzchni gospodarstw	4,0	9,3	30,0	56,7	100,0
6	Udział powierzchni w powierzchni gosp. nie przekazanych	7,1	69,0	80,1	86,5	81,9
7	Produkcja towarowa w tys. zł					
	a) na 1 ha użytków rolnych	16,5	20,6	26,2	31,6	28,4
	b) na 1 gospodarstwo	23,1	74,7	196,3	498,6	218,1
8	Struktura produkcji towarowej	2,3	6,7	27,7	63,2	100,0
9	Udział prod. towarowej w prod. towarowej gosp. nie przekazanych	63,6	71,0	82,1	89,1	84,9
10	Odsetek gosp. nie sprzedających produktów rolnych	40,0	22,5	7,5	1,4	15,8
11	Struktura gosp. nie sprzedających produktów rolnych	54,9	28,1	14,5	2,5	100,0
12	Udział gosp. nie sprzedających produktów rolnych w liczbie gosp. nie sprzedających produktów rolnych i nie przekazanych	65,2	68,7	72,8	83,3	67,6
13	Wiek prowadzącego gospodarstwo	69	68	68	68	68
14	Odsetek kobiet wśród prowadzących	32,1	24,7	15,8	12,7	20,1
15	Struktura gosp. prow. przez kobiety	34,8	24,2	23,6	17,4	100,0
16	Struktura gosp. prow. przez mężczyzn	18,5	18,7	32,6	30,2	100,0
17	Udział kobiet w ogólnej liczbie kobiet prowadz. gosp.	69,6	69,8	80,8	87,4	74,8
18	Udział mężczyzn w ogólnej liczbie mężczyzn prow. gosp.	68,7	67,7	80,0	86,0	76,7
19	Odsetek emerytów i rencistów wśród prowadzących gospodarstwa	13,1	9,1	2,3	0,1	5,4
20	Struktura gosp. prowadz. przez emerytów i rencistów	53,0	33,3	13,0	0,7	100,0
21	Udział gosp. prow. przez emerytów i rencistów w ogólnej liczbie gosp. nie przekazanych	45,3	68,7	40,0	50,0	45,7

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wywiadów przeprowadzonych z rolnikami oraz informacji z urzędów gmin i banków spółdzielczych.

świadczeń emerytalno-rentowych z tytułu pracy poza rolnictwem i młodościanego wieku następcy.

Analizowane gospodarstwa, w przeciwieństwie do gospodarstw nie posiadających następców, częściej występowały w grupach obszarowych o dużej i największej powierzchni. Z tego też względu ich udział w areale zajmowanym przez wszystkie gospodarstwa nie przekazane zwiększał się wraz ze wzrostem obszaru.

Produkcja sprzedana zaś w tych gospodarstwach była wyższa o 24,6% w przeliczeniu na 1 ha powierzchni i o 74,4% na 1 gospodarstwo niż w gospodarstwach nie posiadających następców. Warto też podkreślić fakt, że produktywność ziemi w tych gospodarstwach wzrastała wraz ze zwiększaniem się ich powierzchni oraz że niewielki odsetek wśród nich stanowiły gospodarstwa nie sprzedające produktów rolnych oraz prowadzone przez emerytów lub rencistów.

Przyczyna ta wyrażała dwa rodzaje obaw rolników o zagwarantowanie im godziwych warunków życia na starość. Pierwsza odnosiła się do niskiego poziomu świadczeń emerytalno-rentowych przewidzianych ustawą emerytalną, a druga wyrażała niepokój rolników o zapewnienie im opieki pozafinansowej przez następców.

Rolnicy uważający, że ustawa nie zapewni im zabezpieczenia warunków życia na starość, stanowili 14,9% wszystkich respondentów (tab. 5), z tym jednak, że ci z nich, którzy wskazywali na niski poziom świadczeń, mieli 11,5% udziału wśród wszystkich respondentów, a ci, którzy obawiali się o zapewnienie opieki pozafinansowej, występowali w liczbie 3,4% tej samej zbiorowości. Tak więc obawy rolników o pomoc dzieci na wypadek choroby lub inwalidztwa nie miały większego wpływu na wymianę pokoleń rolników. Liczba tych gospodarstw wzrastała jednak wraz ze zwiększaniem się ich powierzchni.

Gospodarstwa, z których rolnicy podawali omawiane przyczyny, charakteryzowały się znaczną powierzchnią, szczególnie zaś te, które nie przekazano na skutek niskich emerytur i rent. Należały one do największych wśród badanych gospodarstw i były o 38,0% większe niż gospodarstwa nie przekazane posiadające następców, z których rolnicy wyrażali obawy o uzyskanie pomocy pozafinansowej.

Produkcja sprzedana tych gospodarstw kształtowała się na poziomie zbliżonym do przeciętnego, z tym jednak, że była znacznie wyższa w tej części z nich, w której rolnicy obawiali się o zabezpieczenie pomocy pozafinansowej. W tej też części znacznie mniej było gospodarstw nie sprzedających produktów rolnych jednostkom gospodarki uspołecznionej.

Analizując informacje odnoszące się do rolników obawiających się o zapewnienie opieki pozafinansowej nasuwa się pytanie, czy stosunkowo dobre wyniki produkcyjne tych gospodarstw nie były osiągane nad-

Tabela 5

Charakterystyka gospodarstw posiadających następców, z których rolnicy uważali, że ustawa nie zapewni im utrzymania

Lp.	Badane cechy	Grupy obszarowe (w ha)				Razem
		0,5 - 2	2 - 5	5 - 10	pow. 10	
1	Liczba gospodarstw	35	102	152	210	499
2	Struktura gospodarstw	7,0	20,4	30,5	42,1	100,0
3	Udział w liczbie gospodarstw nie przekazanych	1,2	13,7	15,4	25,5	14,9
4	Powierzchnia gospodarstwa w ha	1,5	3,7	7,3	15,4	9,6
5	Struktura powierzchni gospodarstw	1,1	7,9	23,3	67,7	100,0
6	Udział powierzchni w powierzchni gosp. nie przekazanych	4,8	14,1	15,0	25,0	19,8
7	Produkcja towarowa w tys. zł					
	a) na 1 ha użytków rolnych	19,3	15,0	21,6	31,2	27,5
	b) na 1 gospodarstwo	29,1	55,3	158,1	479,8	263,4
8	Struktura produkcji towarowej	0,8	4,3	18,3	76,6	100,0
9	Udział produkcji towarowej w prod. towar. gosp. nie przekazanych	5,0	10,6	12,7	25,4	19,9
10	Odsetek gosp. nie sprzedających produktów rolnych	57,1	34,3	10,5	1,9	15,0
11	Struktura gosp. nie sprzedających produktów rolnych	26,0	45,5	20,8	5,2	100,0
12	Udział gosp. nie sprzedających produktów rolnych w liczbie gosp. nie sprzedających produktów rolnych i nie przekazanych	5,8	21,1	19,8	33,3	12,8
13	Wiek prowadzącego gospodarstwo	70	68	68	68	68
14	Odsetek kobiet wśród prowadzących	51,4	23,5	21,1	12,9	20,2
15	Struktura gosp. prowadz. przez kobiety	17,8	23,8	32,7	26,7	100,0
16	Struktura gosp. prowadz. przez mężczyzn	4,3	19,5	30,2	46,0	100,0
17	Udział kobiet w ogólnej liczbie kobiet prowadz. gosp.	7,0	13,4	21,9	26,2	14,6
18	Udział mężczyzn w ogólnej liczbie mężczyzn prowadz. gosp.	3,1	13,8	14,4	25,5	14,9
19	Odsetek emerytów i rencistów wśród prowadzących gospodarstwa	—	4,9	—	0,4	1,2
20	Struktura gosp. prowadz. przez emerytów i rencistów	—	83,3	—	16,7	100,0
21	Udział gosp. prowadz. przez emerytów i rencistów w ogólnej liczbie gospodarstw nie przekazanych	—	5,3	—	50,0	2,0

Tabela 6

Charakterystyka gospodarstw z następcami, z których rolnicy wyrazili chęć dalszego prowadzenia gospodarstwa

Lp.	Badane cechy	Grupy obszarowe (w ha)				Razem
		0,5 - 2	2 - 5	5 - 10	pow. 10	
1	Liczba gospodarstw	56	83	186	160	485
2	Struktura gospodarstw	11,5	17,1	38,4	33,0	100,0
3	Udział w liczbie gospodarstw nie przekazanych	6,9	11,2	18,9	19,6	14,4
4	Powierzchnia gospodarstwa w ha	1,6	3,7	7,5	16,7	9,2
5	Struktura powierzchni gospodarstw	2,0	6,9	31,3	59,8	100,0
6	Udział powierzchni w powierzchni gosp. nie przekazanych	9,0	11,5	19,0	20,7	18,6
7	Produkcja towarowa w tys. zł					
	a) na 1 ha użytków rolnych	15,0	23,4	34,0	31,0	31,1
	b) na 1 gospodarstwo	23,7	86,7	256,4	518,6	286,9
8	Struktura produkcji towarowej	1,0	5,2	34,2	59,6	100,0
9	Udział prod. towarowej w prod. towarowej gosp. nie przekazanych	6,6	13,6	25,0	20,9	21,1
10	Odsetek gospodarstw nie sprzedających produktów rolnych	37,5	13,3	2,7	1,3	8,0
11	Struktura gospodarstw nie sprzedających produktów rolnych	53,8	28,2	12,8	5,2	100,0
12	Udział gosp. nie sprzedających produktów rolnych w liczbie gosp. nie sprzedających produktów rolnych i nie przekazanych	6,1	6,6	6,2	16,8	6,5
13	Wiek prowadzącego gospodarstwo	68	69	68	67	68
14	Odsetek kobiet wśród prowadzących	39,3	18,1	7,5	11,9	14,4
15	Struktura gosp. prowadz. przez kobiety	31,4	21,4	20,0	27,2	100,0
16	Struktura gosp. prowadz. przez mężczyzn	8,2	16,4	41,4	34,0	100,0
17	Udział kobiet w ogólnej liczbie kobiet prowadz. gosp.	8,6	8,4	9,3	18,4	10,1
18	Udział mężczyzn w ogólnej liczbie mężczyzn prowadz. gosp.	6,2	12,0	20,6	19,6	15,5
19	Odsetek emerytów i rencistów wśród prowadzących gospodarstwa	3,6	8,4	1,1	—	2,3
20	Struktura gosp. prowadz. przez emerytów i rencistów	18,2	63,6	18,2	—	100,0
21	Udział gosp. prowadz. przez emerytów i rencistów w ogólnej liczbie gospodarstw nie przekazanych	1,2	7,4	4,4	—	3,6

miernym wysiłkiem, powodującym napięcia pomiędzy rolnikami a następcami? Na taki bowiem stan rzeczy wskazują odpowiedzi rolników.

Udział kobiet w strukturze prowadzących te gospodarstwa kształtował się na poziomie zbliżonym do występującego w całej zbiorowości. Omawiana podgrupa charakteryzowała się też niewielką liczbą emerytów i rencistów. Było ich 7,5 razy mniej niż we wszystkich gospodarstwach nie przekazanych. Nieznacznie częściej występowali oni jednak wśród rolników, którzy obawiali się o zagwarantowanie dla siebie opieki pozafinansowej ze strony następców.

Drugą pod względem ważności przyczyną nieprzekazywania gospodarstw posiadających następców była chęć prowadzenia przez rolników gospodarstw aż do śmierci. Podało ją 14,4% respondentów (tab. 6). Udział gospodarstw, z których rolnicy wymieniali tę przyczynę, zwiększał się wraz ze wzrostem obszaru i w gospodarstwach największych był ponad 3 razy wyższy, niż wśród najmniejszych. Gospodarstwa te charakteryzowały się najwyższą sprzedażą produktów rolnych wśród gospodarstw nie przekazanych. Wysoka jednak produkcja sprzedana w przeliczeniu na 1 gospodarstwo została spowodowana dużą powierzchnią tych gospodarstw.

Przeprowadzona analiza potwierdza wcześniej wyrażoną hipotezę, że część rolników posiadających i prowadzących stosunkowo wysokoprodukcyjne gospodarstwa o znacznym obszarze nie spieszy się z ich przekazaniem.

Analizowany powód koresponduje z podobnym, występującym w grupie gospodarstw bez następców. Obie te przyczyny sprowadzały się do „przywiązania” rolnika do ziemi i spowodowały nieprzekazanie 25,3% gospodarstw. Gospodarstwa posiadające jednak następców charakteryzowały się większym o 58,6% obszarem oraz produkcją sprzedaną wyższą w przeliczeniu na 1 ha powierzchni o 25,9% i o 99,3% na 1 gospodarstwo. Ponadto w tej podgrupie było blisko 3 razy mniej gospodarstw nietowarowych niż w zbiorowości gospodarstw bez następców, o połowę mniej gospodarstw prowadzonych przez kobiety i 3 razy mniej emerytów i rencistów w strukturze prowadzących. Tak więc na tle innych gospodarstw charakteryzowały się one poprawnymi cechami ekonomicznymi, co zostało spowodowane głównie pozytywnym stosunkiem rolników je prowadzących do pracy w rolnictwie.

Kolejną pod względem ważności przyczyną nieprzekazywania gospodarstw była praca potencjalnego następcy poza gospodarstwem. Podało ją 14,4% respondentów (tab. 7), z tym jednak, że w jej ramach wyłoniono dwa warianty: pierwszy dotyczył sytuacji, gdy następca pracując poza rolnictwem (nie zamieszkując z rolnikiem) nie mógł się zdecydować na przejęcie gospodarstwa, podało go 4,8% respondentów, i drugi — odnoszący się do sytuacji, gdy następca pracował poza rolnictwem oraz w go-

Tabela 7

Charakterystyka gospodarstw posiadających następców, którzy pracowali w jednostkach gospodarki uspołecznionej

Lp.	Badane cechy	Grupy obszarowe (w ha)				Razem
		0,5 - 2	2 - 5	5 - 10	pow. 10	
1	Liczba gospodarstw	118	109	162	93	482
2	Struktura gospodarstw	24,5	22,6	33,6	19,3	100,0
3	Udział w liczbie gospodarstw nie przekazanych	14,6	14,7	16,4	11,3	14,3
4	Powierzchnia gospodarstwa w ha	1,4	3,7	7,4	14,5	6,5
5	Struktura powierzchni gospodarstw	5,4	12,8	38,4	43,4	100,0
6	Udział powierzchni w powierzchni gospodarstw nie przekazanych	15,1	15,0	16,2	10,4	12,9
7	Produkcja towarowa w tys. zł	20,3	25,5	20,9	37,9	28,8
	a) na 1 ha użytków rolnych					
	b) na 1 gospodarstwo	28,8	93,9	153,9	549,8	186,1
8	Struktura produkcji towarowej	3,8	11,4	27,8	57,0	100,0
9	Udział prod. towarowej w prod. towarowej gosp. nie przekazanych	16,7	19,2	13,2	12,9	13,6
10	Odsetek gospodarstw nie sprzedających produktów rolnych	24,6	10,1	7,4	3,2	11,4
11	Struktura gosp. nie sprzedających produktów rolnych	52,7	20,0	21,8	0,6	100,0
12	Udział gosp. nie sprzedających produktów rolnych w liczbie gosp. nie sprzedających produktów rolnych i nie przekazanych	8,5	6,6	14,8	25,0	9,2
13	Średni wiek prowadzącego gospodarstwo	69	68	67	69	68
14	Odsetek kobiet wśród prowadzących	18,6	21,1	17,3	6,5	16,4
15	Struktura gosp. prowadz. przez kobiety	27,8	29,1	35,5	7,6	100,0
16	Struktura gosp. prow. przez mężczyzn	23,8	21,3	33,3	21,6	100,0
17	Udział kobiet w ogólnej liczbie kobiet prowadz. gosp.	8,6	12,8	18,5	5,8	11,4
18	Udział mężczyzn w ogólnej liczbie mężczyzn prowadz. gosp.	33,5	15,2	16,0	12,1	15,1
19	Odsetek emerytów i rencistów wśród prowadzących gospodarstwa	4,2	7,3	1,2	—	3,1
20	Struktura gosp. prowadz. przez emerytów i rencistów	29,4	53,3	13,3	—	100,0
21	Udział gosp. prowadz. przez emerytów i rencistów w ogólnej liczbie gospodarstw nie przekazanych	3,1	8,5	4,4	—	5,0

spodarstwie i zamieszkiwał wspólnie z rolnikiem — wymieniło go 9,6% ankietowanych. Cechą charakterystyczną obu wariantów był względnie stały poziom ich występowania w gospodarstwach małych i średnich. Wariant drugi jednak miał największe znaczenie w gospodarstwach o powierzchni 2-10 ha.

Gospodarstwa występujące w pierwszym wariantcie charakteryzowały się nieco mniejszym obszarem od wszystkich gospodarstw w gminach oraz bardzo wysoką produktywnością. Na szczególną uwagę zasługuje jej bardzo wysoki poziom w gospodarstwach o największej powierzchni.

W omawianej zbiorowości zaobserwowano jeszcze jedno zjawisko. Rolnicy prowadzący gospodarstwa, do których nie chcieli wrócić następcy, należeli do najstarszych, a rolnicy, w gospodarstwach których zamieszkiwali następcy, byli najmłodszy.

Cechą charakterystyczną analizowanej grupy gospodarstw był 3 razy niższy niż w całej zbiorowości udział gospodarstw prowadzonych przez emerytów i rencistów, z tym jednak, że w podgrupie pierwszej było tych rolników 2 razy mniej niż w drugiej. Z przytoczonych informacji wynika, że pierwsza podgrupa charakteryzowała się bardziej dodatnimi cechami ekonomicznymi od drugiej. Powstaje więc pytanie, dlaczego potencjalni następcy z tych gospodarstw nie chcą wrócić na wieś i rozpocząć samodzielnego gospodarowania? Wytłumaczenia tego zjawiska należy szukać w ciężkiej pracy rolników prowadzących omawiane gospodarstwa, uzyskiwali oni bowiem bardzo dobre rezultaty produkcyjne i prowadzili intensywną produkcję rolniczą. Następcy nie chcą tak ciężko pracować i preferują lżejszą pracę w mieście.

Następną przyczyną o dużym znaczeniu, powodującą prowadzenie gospodarstw przez rolników w podeszłym wieku, był brak ich zaufania do sposobu przekazywania gospodarstw. Ustawa emerytalna wprowadziła zasadę przenoszenia własności w urzędach gmin, zamiast oczekiwanego i tradycyjnego sposobu — w biurach notarialnych i na podstawie umowy notarialnej¹⁸. Rozwiązanie to wywołało wiele kontrowersji i było powodem nieprzekazania 9,6% gospodarstw (tab. 8).

Znaczenie omawianej przyczyny wzrastało wraz ze zwiększaniem się powierzchni gospodarstw. Wynika z tego, że im gospodarstwo miało większą powierzchnię, tym rolnicy bardziej obawiali się o zachowanie jego własności. Analizowane gospodarstwa cechowały się jedną z największych przeciętnych powierzchni oraz wysoką produktywnością. Ta ostatnia cecha wskazuje na ich dobre uzbrojenie w trwałe środki produkcji.

Omawiana podgrupa charakteryzowała się też 2 razy niższą niż cała

¹⁸ Rozwiązanie to wprowadza w art. 59 nowa ustawa o ubezpieczeniu społecznym rolników indywidualnych i członków ich rodzin; Dz.U. 1982, nr 40, poz. 268.

Tabela 8

Charakterystyka gospodarstw posiadających następców, z których rolnicy nie mieli zaufania do sposobu przekazania gospodarstwa

Lp.	Badane cechy	Grupy obszarowe (w ha)				Razem
		0,5 - 2	2 - 5	5 - 10	pow. 10	
1	Liczba gospodarstw	30	55	119	117	321
2	Struktura gospodarstw	9,3	17,1	37,1	36,5	100,0
3	Udział w liczbie gospodarstw nie przekazanych	7,7	9,1	7,8	6,1	7,6
4	Powierzchnia gospodarstwa w ha	1,4	3,6	7,7	15,9	9,4
5	Struktura powierzchni gospodarstw	1,4	6,5	39,5	61,6	100,0
6	Udział powierzchni w powierzchni gosp. nie przekazanych	7,9	9,6	7,7	6,2	7,1
7	Produkcja towarowa w tys. zł					
	a) na 1 ha użytków rolnych	13,3	20,1	25,1	31,5	28,6
	b) na 1 gospodarstwo	19,2	72,0	193,5	500,3	268,2
8	Struktura produkcji towarowej	0,7	4,6	26,7	68,0	100,0
9	Udział prod. towarowej w prod. towarowej gosp. nie przekazanych	17,2	8,0	6,8	4,6	5,9
10	Odsetek gospodarstw nie sprzedających produktów rolnych	43,3	23,6	6,7	—	10,6
11	Struktura gospodarstw nie sprzedających produktów rolnych	38,2	38,2	23,6	—	100,0
12	Udział gosp. nie sprzedających produktów rolnych w liczbie gosp. nie sprzedających produktów rolnych i nie przekazanych	8,2	9,0	12,3	8,3	9,0
13	Wiek prowadzącego gospodarstwo	69	67	67	67	67
14	Odsetek kobiet wśród prowadzących	53,3	30,9	13,4	9,4	18,7
15	Struktura gosp. prowadz. przez kobiety	26,7	28,3	26,7	18,3	100,0
16	Struktura gosp. prowadz. przez mężczyzn	5,4	14,6	39,5	40,5	100,0
17	Udział kobiet w ogólnej liczbie kobiet prowadz. gospodarstwa	7,4	8,4	8,6	5,8	7,7
18	Udział mężczyzn w ogólnej liczbie mężczyzn prowadz. gospodarstwa	7,8	9,4	7,7	6,1	7,6
19	Odsetek emerytów i rencistów wśród prowadzących gospodarstwa	—	3,6	1,7	—	1,2
20	Struktura gospodarstw prowadz. przez emerytów i rencistów	—	50,0	50,0	—	100,0
21	Udział gosp. prowadz. przez emerytów i rencistów w ogólnej liczbie gospodarstw nie przekazanych	—	3,2	2,2	—	1,3

zbiorowość liczbą gospodarstw nietowarowych, zbliżonym do mającego miejsce wśród wszystkich gospodarstw odsetkiem gospodarstw prowadzonych przez kobiety oraz blisko 8 razy mniejszym udziałem emerytów i rencistów niż wszystkie gospodarstwa nie przekazane.

Znaczącą przyczyną nieprzekazywania gospodarstw posiadających następców było przeznaczanie wytworzonych produktów na zaspokajanie potrzeb rodziny rolnika. Takich przykładów, w których jako motyw prowadzenia gospodarstwa w wieku poprodukcyjnym wymieniono omawianą przyczynę, zanotowano 6,7%. Analizowana grupa gospodarstw charakteryzowała się najniższym średnim obszarem wśród gospodarstw prowadzonych przez rolników w wieku emerytalnym. Wynosił on 2,3 ha i był ponad 3 razy mniejszy niż w całej badanej zbiorowości. Także osiągnięta przez nie produkcja sprzedana należała do najniższych wśród gospodarstw nie przekazanych.

Największa liczba gospodarstw, których właściciele (użytkownicy) jako powód ich nieprzekazania podali tę przyczynę, znajdowała się w przedziale powierzchni 0,5 — 2 ha (70,8%). Jego znaczenie jednak malało wraz ze wzrostem obszaru gospodarstw. Sporadyczne zaś przypadki jego występowania miały także miejsce w przedziale powierzchni 10 ha i więcej. W związku z tym uzasadniona wydaje się być teza, że w tej grupie nie tylko przeznaczanie wytwarzanych produktów rolnych na potrzeby gospodarstw domowych było przyczyną ich nieprzekazywania, ale także ich niska produktywność. Ten pierwszy powód należy odnosić przede wszystkim do gospodarstw rolnych o małej powierzchni, drugi zaś — do gospodarstw większych obszarowo. Gospodarstwa rolników podających analizowaną przyczynę w znacznym procencie były gospodarstwami o charakterze naturalnym. Rolnicy ci, wobec niskiego poziomu produkcji sprzedanej, nie bez słuszności uważali więc, że lepsze warunki życia może zapewnić im gospodarstwo niż emerytura czy renta.

Kolejną pod względem znaczenia przyczyną nieprzekazywania gospodarstw było pobieranie przez rolników emerytur lub rent z tytułu pracy poza rolnictwem. Wśród gospodarstw z następcami takich przypadków stwierdzono 4,6%. Łącznie więc, po uwzględnieniu gospodarstw bez następców, którzy otrzymywali emeryturę lub rentę z tytułu pracy poza rolnictwem, stanowiły one motyw nieprzekazania 9,8% gospodarstw.

Pod względem rozpatrywanych cech obie grupy gospodarstw były do siebie podobne. Cechowały się małą powierzchnią i niewielką produkcją rolniczą, z tym jednak, że przeciętny obszar gospodarstw posiadających następców należał do najniższych w całej zbiorowości, natomiast produkcja sprzedana w tej grupie była wyższa o 51,2% w przeliczeniu na 1 ha powierzchni i o 31,7% na 1 gospodarstwo niż w pierwszej.

Omawiana grupa charakteryzowała się ponadto większym o 12,2 punktów odsetkiem gospodarstw nietowarowych i większym o 3,5 punkta

udziałem gospodarstw prowadzonych przez kobiety niż cała zbiorowość gospodarstw nie przekazanych. Natomiast liczba emerytów i rencistów była w niej prawie 2 razy mniejsza niż wśród rolników osiągających dochody z pozarolniczych źródeł i nie posiadających następców. Należy przypuszczać, że czynnikiem powodującym nieprzekazywanie tych gospodarstw były między innymi niskie emerytury, które rolnicy mogliby otrzymać po zdaniu gospodarstw. Przyczyną takiego stanu rzeczy były zaś niewielkie rozmiary sprzedaży produktów rolnych w przeliczeniu na 1 gospodarstwo oraz rozwiązanie art. 20 ustawy o zaopatrzeniu emerytalnym rolników stanowiące, że w przypadku otrzymania przez rolnika świadczenia z tytułu pracy poza rolnictwem i przekazania gospodarstwa rolnego jedno wybrane przez niego świadczenie wypłacane jest w całości, a drugie w połowie¹⁹.

Dalszym powodem, dla którego rolnicy prowadzili gospodarstwa po osiągnięciu wieku emerytalnego, była niepełnoletniość następcy lub jego uczęszczanie do szkoły. Trzeba zaznaczyć, że nowa ustawa o ubezpieczeniu społecznym rolników niejako zachęca rolników, którzy ulegli wypadkowi lub zachorowali na chorobę zawodową, do prowadzenia gospodarstw aż do upełnoletnienia się następców lub do czasu ukończenia przez nich szkoły, przyznając im prawo do tak zwanej okresowej renty inwalidzkiej²⁰.

W analizowanej zbiorowości odnotowano 3,1% rolników, którzy jako powód nieprzekazania swoich gospodarstw podali omawianą przyczynę. Jej znaczenie rosło wraz z obszarem gospodarstw. Grupa ta charakteryzowała się największą powierzchnią spośród wszystkich gospodarstw. Produkcja sprzedana na 1 ha powierzchni w tej grupie była także wyższa niż we wszystkich gospodarstwach nie przekazanych. Cechą charakterystyczną tych gospodarstw jest także to, że produktywność ziemi w mniejszych obszarowo gospodarstwach była bardzo wysoka i wraz ze wzrostem powierzchni się obniżała. Wskazuje to z jednej strony na chęć osiągania przez rolników prowadzących te gospodarstwa wysokiej produkcji rolniczej, a z drugiej, ze względu na brak rąk do pracy, na niemożliwość realizacji tego celu w gospodarstwach o większej powierzchni.

W omawianej grupie tylko niewielki odsetek gospodarstw nie zbywał produktów rolnych jednostkom gospodarki uspołecznionej. Nie występowały natomiast w ogóle gospodarstwa prowadzone przez emerytów i rencistów. Mniejszy też był odsetek gospodarstw prowadzonych przez kobiety. Można więc wnioskować, że omawiane gospodarstwa charakte-

¹⁹ Art. 31 ust. 2 pkt 1 ustawy.

²⁰ Art. 23 ustawy; rentę tę rolnik może pobierać przez okres 10 lat. Wynosi ona 50% emerytury w podstawowej wysokości.

ryzowały się poprawnymi wskaźnikami produktywności i że przyznanie rolnikom je prowadzącym prawa do okresowej renty inwalidzkiej w ustawie ubezpieczeniowej było rozwiązaniem słusznym.

Ostatnią pod względem znaczenia przyczyną nieprzekazywania gospodarstw był występujący w rodzinie rolnika konflikt pomiędzy rolnikiem a potencjalnym następcą. Wskazany powód podało 2,6% respondentów. Miał on większe znaczenie w gospodarstwach o większej powierzchni.

Należy przypuszczać, że ustalona częstotliwość występowania tej przyczyny, na skutek drażliwości poruszanego problemu, jest zaniżona. Omawiany motyw podawali rolnicy, w których rodzinach współzycie pomiędzy członkami starszego i młodszego pokolenia było trudne do zniesienia. Powyższą hipotezę trudno zweryfikować praktycznie. Niemniej do jej wysunięcia upoważniają listy nadsyłane przez starszych ludzi ze wsi do redakcji gazet oraz badania nad stosunkiem rolników do swoich rodziców²¹. Podłożem zaistnienia tych konfliktów w rodzinach była konkurencja „starego” rolnika i jego następcy o miejsce w gospodarstwie, o prawo podejmowania decyzji, organizację pracy, a także stosowanie nowych technologii. Rolnicy prowadzący gospodarstwa wskazywali też na skłonność następców do nadużywania alkoholu, ich lekceważący stosunek do pracy oraz wysuwali obawy, czy podołają oni prowadzeniu gospodarstw.

W prezentowanych badaniach konflikt w rodzinach rolników mógł się uzewnętrznić także poprzez inne powody. Do takich potencjalnych przyczyn, którym mógł towarzyszyć, można zaliczyć: obawę rolnika o zapewnienie mu opieki pozafinansowej przez następcę, chęć prowadzenia przez rolnika gospodarstwa aż do śmierci, a także podejmowanie przez następcę pracy poza gospodarstwem.

Gospodarstwa, w których występował konflikt w rodzinie, charakteryzowały się dużą przeciętną powierzchnią (9,4 ha) oraz średnim poziomem produkcji sprzedanej na 1 ha powierzchni. Pierwsza z tych cech była wyższa od zaobserwowanej we wszystkich gospodarstwach z terenu gmin o 38,2%, a druga mniejsza o 11,6%. Ponadto omawiane gospodarstwa cechowały się dużym odsetkiem kobiet oraz niewielkim udziałem emerytów i rencistów w strukturze prowadzących.

W badaniach stwierdzono także inne, od wymienionych w kwestionariuszu, przyczyny nieprzekazywania gospodarstw. Spowodowały one 6,0% przypadków prowadzenia gospodarstw przez rolników w wieku emerytalnym. Ich znaczenie rosło wraz z powierzchnią gospodarstw. Najczęściej spotykanymi powodami w tej grupie były: toczące się sprawy

²¹ Zagadnienie to badał S. Zakrzewski, *Zabezpieczenie starości rolników indywidualnych w polityce społecznej PRL*, Poznań 1985.

przekazywania gospodarstw w ramach systemu emerytalnego, nieregulowane stosunki własnościowe, odbywanie przez następców służby wojskowej, studiowanie następców, uzależnienie przejęcia gospodarstwa przez następcę od zgody przyszedłego małżonka i na następców były nałożone opłaty o charakterze cywilnoprawnym.

Gospodarstwa te cechowały się wyższą o 13,2% średnią powierzchnią oraz mniejszą o 9,6% produkcją sprzedaną od ustalonej dla wszystkich gospodarstw z terenu badanych gmin. Ponadto charakteryzowały się niewielkim odsetkiem emerytów i rencistów w strukturze prowadzących oraz przeciętnym udziałem gospodarstw nie sprzedających produktów rolnych.

5. UWAGI KOŃCOWE

Funkcjonująca w latach 1978 - 1982 ustawa o zaopatrzeniu emerytalnym nie rozwiązała problemu nieprawidłowej wymiany pokoleń rolników, bowiem po czterech latach jej działania co dziesiąte gospodarstwo prowadzone było przez osobę w wieku poprodukcyjnym. Należy jednak zaznaczyć, że jakkolwiek rozpatrywane z osobna przyczyny tkwiące w błędach konstrukcyjnych systemu emerytalnego miały duże znaczenie, powodowały bowiem nieprzekazanie trzeciej części gospodarstw prowadzonych przez rolników w wieku emerytalnym, to jednak o nieprzekazywaniu gospodarstw w decydującej mierze stanowiły uwarunkowania tkwiące w funkcjonowaniu gospodarki narodowej, słabości ekonomicznej gospodarstw indywidualnych, sytuacji rodzinnej rolnika czy nawet mentalności samego rolnika. Wypada dodać, że powody natury prawnej dość łatwo można wyeliminować na drodze legislacyjnej, co zresztą zostało uczynione poprzez uchwalenie przez Sejm w 1982 r. ustawy o ubezpieczeniu społecznym rolników indywidualnych. Natomiast pozostałe przyczyny są trudne do usunięcia i można to tylko uczynić poprzez przebudowę struktury ekonomicznej gospodarki narodowej, rekonstrukcję techniczno-ekonomiczną rolnictwa, a także aktywne stosowanie szerokiej gamy narzędzi polityki rolnej.

Gospodarstwa prowadzone przez rolników w podeszłym wieku charakteryzowały się niską produktywnością oraz większą niż przeciętna powierzchnią. Tak więc występowanie w znacznym procencie tych gospodarstw ujemnie wpływa na poziom produkcji całego rolnictwa i zaspokojenie potrzeb żywnościowych społeczeństwa. Państwo stosując narzędzia ekonomiczne i prawne polityki rolnej winno więc wzmocnić nacisk na przekazywanie gospodarstw następcom lub państwu, zanim obniżą one poziom produkcji rolniczej na skutek starzenia się rolników.

Z przedstawionych badań wynika, że system zaopatrzenia emerytalnego nie rozwiązał kwestii wymiany pokoleń rolników indywidualnych

ani problemów strukturalnych rolnictwa nie uspołecznionego. Powstaje więc pytanie, na ile zastosowane rozwiązania w obecnie funkcjonującej ustawie ubezpieczeniowej, wprowadzonej w życie od 1 stycznia 1983 r., przyspieszą proces przekazywania gospodarstw oraz co należy zrobić, ażeby zapewnić właściwą gospodarkę gruntami rolnymi.

W ustawie o ubezpieczeniu społecznym rolników wyeliminowano bardzo ważny niedomóg poprzedniego aktu prawnego wprowadzając zasadę notarialnego przenoszenia własności gospodarstw rolnych, co usunęło obawy rolników o zachowanie własności gospodarstw przez następców. W dalszym ciągu obowiązuje jednak, jakkolwiek w złagodzonej formie, zasada przekazywania gospodarstwa tylko jednemu następcy. Rozwiązanie to blokuje swobodny przepływ ziemi i dla przyspieszenia poprawy struktury agrarnej gospodarstw indywidualnych powinno być usunięte.

Przedstawione propozycje nie są trudne do zrealizowania, nie pociągają bowiem za sobą zwiększonych wydatków. Jednak, gdyby sytuacja ekonomiczna kraju na to pozwoliła, należałoby obniżyć, często postulowany, wiek przechodzenia rolników na emeryturę, a także wprowadzić dodatkową i dobrowolną, na wzór niektórych krajów Europy Zachodniej (Republika Federalna Niemiec, Holandia, Francja), rentę strukturalną. Przyznawana byłaby rolnikom, którzy zrezygnują z prowadzenia gospodarstw nierozwojowych. W dalszej kolejności dopiero, po rozwiązaniu problemu rozdrobnienia rolnictwa indywidualnego i zrównoważenia gospodarki narodowej, można by uwzględnić propozycję rolników oderwania prawa do emerytury lub renty inwalidzkiej od przekazania gospodarstwa rolnego. Może to być jednak zrealizowane tylko wtedy, gdy składki wpłacane przez rolników na fundusz ubezpieczeniowy zbilansują wydatki systemu ubezpieczeniowego, oraz gdy podatek rolniczy będzie odgrywał właściwą funkcję stymulacji produkcji rolniczej.

Należy jednak pamiętać, że uregulowania prawne stanowią tylko jedno z narzędzi polityki gruntowej państwa. Dla zapewnienia właściwej gospodarki gruntami, a więc i wymiany pokoleń rolników, potrzebne są działania w sferze ekonomicznej i socjalnej. Przede wszystkim za obowiązującą należy uznać zasadę wysokiej opłacalności produkcji rolniczej, pozwalającej na wysoką akumulację finansową w gospodarstwach. Ponadto ważnym czynnikiem rozwoju rolnictwa jest rozbudowa infrastruktury techniczno-ekonomicznej i społecznej wsi. Oba czynniki przyczyniać się bowiem mogą do rozwoju ekonomicznego gospodarstw oraz mogą zahamować odpływ ze wsi najzdolniejszej młodzieży pochodzenia rolniczego.

Nie mniejsze znaczenie dla poprawnej wymiany pokoleń rolników ma właściwa polityka socjalna. Sfera ta jest dotychczas w dużym stopniu zaniedbana i czynione są dopiero pierwsze kroki w celu odrobienia opóźnień. Przede wszystkim ważnym zagadnieniem jest doprowadzenie

do wyrównania poziomu rolniczych emerytur i rent inwalidzkich z nierolniczymi i zapewnienie godziwych warunków życia rolnikom na starość. Ich warunki życia po przejściu na emeryturę lub rentę nie mogą radykalnie ulegać pogorszeniu. Z chwilą bowiem przekazania gospodarstw tracą oni możliwość decydowania o losach gospodarstwa i w swojej opinii tracą autorytet. Przynajmniej w sferze materialnej winni być usatysfakcjonowani. Ponadto potrzebne są domy opieki nad osobami w podeszłym wieku, kluby seniora na wsi, objęcie działalnością także wsi przez związek emerytów i rencistów, a co najważniejsze — przygotowanie rolników do życia na emeryturze i wytworzenie oraz upowszechnianie wzorca życia człowieka staroego. Wymienione powyżej przedsięwzięcia, zapewniając rolnikom bezpieczeństwo socjalne na starość, przyczynią się do bardziej poprawnej wymiany pokoleń w rolnictwie.

FARMS RUN BY FARMERS IN THE POST-PRODUCTIVE AGE AND THE CAUSES OF NON-CONVEYANCE OF SUCH FARMS WITHIN THE OLD-AGE PENSIONS SYSTEM

Summary

The article presents the causes of non-conveyance of farms within the Law of October 27, 1977 on old-age pensions for farmers, and the economic characteristics of such farms. The survey, carried out 4 years after the Law of 1977 had come into force, included 3361 farms from the middle, western and northern territories of Poland. Two groups of farms have been distinguished with respect to the causes of non-conveyance: the farms with or without successors. The following features have been analysed: the area, the value of sold production, the age, sex and the social and professional status of farmers.

The analysis indicates that 9,1% of private farms are run by farmers in the retirement age. Among them one in four has no successor. One farm in three has not been conveyed due to the farmers' disapproval of the solutions adopted by the Law of 1977, namely the way of conveying a farm and insufficient pensions. One third of all farms have not been conveyed because of the reasons pertaining to the farmer's family and one fourth because of the reasons concerning the farmer.

Non-conveyed farms are characterized by low level of sold production and considerable average area; both factors add to the decrease of production capacities of private farming.